Conceptuele metonymie en lexicografie

Josefien Sweep (Universiteit van Amsterdam)

Metonymie in de linguïstiek: van stijlfiguur naar conceptueel mechanisme

Onderzoek naar metonymie kent een lange traditie. Metonymie is als stijlfiguur binnen de retoriek en de letterkunde geboren, maar treedt ook daarbuiten veelvuldig op; juist ons dagelijks taalgebruik is doorspekt met metonymieën. Desondanks is er lange tijd weinig taalkundig onderzoek naar metonymie gedaan. En hoewel het aantal studies de laatste jaren sterk groeiende is, bestaat er altijd nog veel onduidelijkheid over de aard van het verschijnsel metonymie en de reflecties hiervan in taalgebruik.

Eén van de eerste terreinen waar de invloed van metonymie op taal relatief vroeg herkend werd, is de lexicografie. De oudste artikelen van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) maken al gebruik van metonymie als label om bepaalde betekenisrelaties te verklaren. Hetzelfde geldt voor nog oudere Duitse woordenboeken zoals het *Deutsches Wörterbuch* van de gebroeders Grimm of het woordenboek van Adelung, dat een traditie kent die zelfs teruggaat tot het einde van de 18de eeuw. Door het gebruik van zulke labels zijn woordenboeken een nuttige bron voor het opsporen van metonymieën in taalgebruik, maar ze geven geen expliciete uitleg wat metonymie nu precies is. In een woordenboek zijn immers woordbetekenissen te vinden en geen uitgebreide linguïstische analyses.

Vroege taalkundige definities uit het begin van de 20ste eeuw sluiten aan bij het gebruik van het begrip metonymie zoals dit in de letterkunde gehanteerd wordt.[1] Binnen letterkundige definities staan twee aspecten centraal, namelijk *naamsoverdracht* en *contiguïteit* (of nabijheid). Metonymie wordt gezien als een stijlfiguur waarbij een woord door een ander vervangen wordt op grond van een evident verband in de werkelijkheid dat tussen de referenten van beide woorden bestaat (vgl. bijv. Van Gorp 1980: 253).[2] Als voorbeelden worden onder andere *een vloot van 24 zeilen* (voor zeilschepen), *het huis stort in* (voor het dak) en *Rubens* (voor een schilderij van Rubens) genoemd (Van Gorp 1980: 253). Uit deze voorbeelden wordt al meteen duidelijk hoe alledaags het gebruik van metonymie eigenlijk is.

Voor veel metonymische verschijnselen blijkt een definitie in termen van naamsoverdracht of betekenisverschuivingen op basis van contiguïteit echter niet te voldoen. Dit wordt ook uit de boven gegeven voorbeelden duidelijk. Het is namelijk niet zo dat het woord *zeilen* zonder meer gebruikt wordt in plaats van het woord *zeilschepen* of dat het woord *dak* simpelweg vervangen is door het woord *huis*. Het is eerder zo dat er een verband bestaat tussen twee contigue concepten, waardoor het ene concept dat letterlijk wordt uitgedrukt door een woord (bijvoorbeeld het concept ‘zeilen’ bij *zeilen* of het concept ‘huis’ bij het woord *huis*) een ander concept oproept (het concept ‘zeilschepen’ respectievelijk ‘dak’).

---

[1] Vgl. Roudet 1921: 690, studies genoemd in Carlberg 1948 of de definitie van Ullmann 1957: 232. Zie Moerdijk 1989 voor latere visies op metonymie binnen het structuralisme en tijdens de opkomst van de transformationeel-generatieve grammatica.

[2] De nadruk op dit verband in de werkelijkheid in letterkundige definities dient om de tegenstelling met de stijlfiguur metafoor duidelijk te maken. Bij een metafoor bestaat er juist geen relatie in de werkelijkheid tussen het gebruikte en het bedoelde begrip, maar worden er twee begrippen met elkaar vergeleken.

De cruciale consequentie hiervan is dat de werking van metonymie kennelijk niet op woordniveau maar op conceptueel niveau plaatsvindt.[3] Het is niet zo dat er een verband tussen twee woorden bestaat, maar tussen de twee achterliggende concepten. Dit maakt van metonymie een conceptueel mechanisme, met vele verschillende reflecties in taal (vgl. Kövecses/Radden 1998 en Radden/Kövecses 1999).

Het blijkt echter zeer problematisch om een exacte definitie van metonymie als conceptueel mechanisme te geven. De meeste definities zijn slecht uitgewerkt en blijven in zekere zin werkdefinities, die bijvoorbeeld gebruikt worden om metonymie van metafoor af te grenzen (vgl. Ruiz de Mendoza Ibáñez en Pérez Hernandez 2001: 323). Hoewel het te ambitieus is om hier een kant-en-klare oplossing voor dit probleem te geven, kan het analyseren van verschillende metonymische verschijnselen helpen bij het opsporen van bepaalde eigenschappen van metonymie. Daarom zal ik beginnen met het analyseren van verschillende voorbeelden van metonymie. Aangezien lexicografen al relatief vroeg het label *metonymisch* zijn gaan hanteren, zullen voorbeelden van metonymie op basis van materiaal uit het WNT hiervoor als uitgangspunt dienen.

De term *metonymisch* in het WNT

Hoewel in recente literatuur steeds meer talige verschijnselen verklaard worden met behulp van metonymie als onderliggend conceptueel mechanisme,[4] wordt dit (voorzover ik weet) nooit op basis van woordenboekmateriaal gedaan. Moderne linguïstische studies zouden echter juist voorbeelden van metonymie in woordenboeken als uitgangspunt kunnen nemen, omdat hier al zo relatief vroeg verschillende vormen van taalgebruik als metonymisch gecodeerd zijn. Het woordenboek als lexicografisch gecodeerd corpus kan helpen verschillende soorten metonymie duidelijker uit elkaar te halen. Zo gebruikt het WNT in 180 woordenboekartikelen de term *metonymisch*. Er zijn echter duidelijke verschillen tussen deze metonymieën te vinden. Deze verschillen zal ik in deze paragraaf bespreken.

In de artikelen *kroon*, *klooster*, *konijn* en *tien* worden bepaalde betekenissen als metonymisch omschreven. Zo kan *kroon* naast het hoofddeksel van een koning ook die koning zelf aanduiden of, op een nog abstracter niveau, voor de koninklijke macht of heerschappij staan (betekenis 3 respectievelijk 2). *Klooster* kan metonymisch staan voor de inwoners van dat klooster of het bestuur van de kloosterorde (beide betekenis 5). Het verschijnsel dat één woord verschillende conceptueel gerelateerde betekenissen kan

---

[3] Er is een simpele test die laat zien dat metonymie inderdaad op conceptueel en niet op woordniveau plaatsvindt, namelijk de zogenaamde subsitutietest (vgl. Warren 1999: 128). Zou metonymie op woordniveau plaatsvinden, dan zou het altijd mogelijk moeten zijn het gebruikte woord te vervangen door een niet-metonymisch woord. Deze substitutietest werkt misschien in de eerste twee voorbeelden (je kunt immers spreken over *een vloot van 25 zeilschepen* of *het dak stort in*), maar in veel gevallen van metonymie kan dit helemaal niet. Je kunt het woord *Rubens* dat een schilderij aanduidt niet zonder meer vervangen door *schilderij*. Het is noodzakelijk om in de omschrijving het niet-metonymische woord te herhalen: *een schilderij van Rubens*. Hetzelfde geldt voor een klassiek linguïstisch voorbeeld van metonymie als *de hamomelet wacht op zijn rekening*, waar je *hamomelet* niet zonder meer kunt vervangen door *de klant*, maar alleen door *de klant van de hamomelet*. Substitutie van het ene woord voor het andere is niet zonder meer mogelijk, omdat juist de interpretatie door de link tussen beide concepten tot stand komt (vgl. Radden/Kövecses 1999: 19).

[4] Zo worden bijvoorbeeld specifieke syntactische constellaties, speciale imperatiefconstructies, conversies en speech acts met behulp van metonymie verklaard (vgl. bijv. Waltereit 1999, Panther/Thornburg 2000, Ruiz de Mendoza Ibáñez & Pérez Hernandez 2001, Panther / Thornburg 1999).

hebben, staat bekend onder de naam 'reguliere', 'systematische', 'logische' of zelfs 'metonymische polysemie' (vgl. Moerdijk 1993). Een prototypisch voorbeeld voor metonymisch samenhangende betekenissen zijn de betekenissen van *school*. Dit kan zowel de onderwijsinstelling, gebouw, het bestuur als alle leerlingen aanduiden (vergelijkbaar met de betekenissen van *klooster* dus)[5] en er kan zelfs een tijdsperiode bedoeld worden (vgl. Moerdijk 1989). In het WNT zijn bij *school* I alleen de betekenis van onderwijsinstelling, de plek waar deze zich bevindt en een groep personen die op dezelfde wijze of door dezelfde persoon geschoold zijn te vinden. Hun metonymische samenhang is, anders dan bij *klooster*, echter niet aangegeven.[6]

Een andere soort logische polysemie die expliciet verklaard is met behulp van metonymie, is in het WNT te vinden bij het lemma *konijn*. Hier vindt een verschuiving plaats tussen dier en materiaal; behalve naar het dier kan *konijn* metonymisch ook naar konijnenvlees of konijnenbont verwijzen.[7] Deze verschuiving is extra interessant, omdat de betekenisverschuiving gepaard gaat met een verschuiving in het type zelfstandig naamwoord: *konijn* als dier is een telbaar naamwoord (count noun) en *konijn* als stofnaam (voor vlees of bont) is niet-telbaar (mass noun). Dit heeft grammaticale consequenties, want alleen *konijn* als telbaar naamwoord kan door een lidwoord worden voorafgegaan. Bij het telwoord *tien* werkt het juist andersom. Naast de betekenis van een specifiek aangeduid aantal kan *tien* ook metonymisch het cijfer zelf (bijv. *X* of *10*) aanduiden of kan het naar een dominosteen of speelkaart met het cijfer tien verwijzen. Omdat er in het laatste voorbeeld verwezen wordt naar een concreet object, kan het in deze betekenis verbonden worden met een lidwoord. Deze metonymische betekenis gaat dus gepaard met een verschuiving van telwoord naar (telbaar) zelfstandig naamwoord.

Naast metonymie als verklaring voor polysemie (met mogelijke grammaticale consequenties) kan het ook slechts gaan om een betekenis die alleen optreedt in een bepaalde vaste verbinding. Zo valt in het woordenboekartikel *kluis* onder de betekenis van *kluis* als woning van een kluizenaar te lezen: '— Verbonden met of tegengesteld aan *kerk*; *kerk en kluis* kan dan metonymisch zooveel zijn als: de godsdienst'. De bedoelde metonymische betekenis treedt niet buiten de vaste verbinding op.[8]

Ook bij werkwoorden kan een bepaalde betekenis als metonymisch uitgelegd worden. Zo staat bij *aftikken* dat dit werkwoord in plaats van iets wegtikken (*af* in de zin

---

[5] Vergelijkbare patronen zijn dus bij vergelijkbare lemma's te vinden. Zo duiden ook woorden als *universiteit*, *museum*, etc. heel vaak zowel de instelling als ook het gebouw en zelfs de mensen die er werken of die zich daar bevinden aan. De betekenissen vormen een soort netwerk, en bij vergelijkbare woorden kunnen die netwerken − gedeeltelijk − overlappen (vgl. voor een studie naar verschillende nomina actionis Moerdijk 1990 en Hüning 1996).

[6] Zie Moerdijk 1993 voor een vergelijkende studie naar woorden met metonymisch samenhangende betekenissen en hun codering in verschillende woordenboeken.

[7] Vergelijk ook *alpaca* in het WNT. Deze dierbenaming kan ook metonymisch gebruikt worden voor wol van het dier (beide *alpaca* I) en dit wordt op zijn beurt metonymisch gebruikt voor weefsels van die wol (*alpaca* II).

[8] Vaste of idiomatische verbindingen spelen vaker een belangrijke rol bij metonymieën. Denk bijvoorbeeld aan de uitdrukking *neuzen tellen* (met dank aan Wim Honselaar voor het voorbeeld en de uitgebreide discussies daarover). Dit is duidelijk een zogenaamde pars pro toto, delen staan voor de personen als geheel. Maar deze metonymie lijkt sterk met deze specifieke zegswijze verbonden. Je kunt immers niet een neus begroeten en een juffrouw staat voor een klas met dertig kinderen, niet voor een klas met dertig neuzen. Iets soortgelijks geldt voor een uitdrukking als *een dikke boterham verdienen*. Het is erg moeilijk *een dikke boterham* in een andere context in de betekenis van een goed salaris te gebruiken.

van verwijdering) ook de metonymische betekenis ‘Door tikken het begin van —, het beginnen met iets aangeven’ kan hebben.

Echter, bij de meeste werkwoordsartikelen waar in het WNT de term *metonymisch* gebruikt wordt, gaat het niet om een metonymische betekenis van het werkwoord zelf, maar om een metonymisch zinsdeel dat vaak met dat werkwoord verbonden wordt.[9] Zo wordt bij *lezen* en *uitschrijven* verwezen naar de combinatie van deze werkwoorden met een schrijver als direct object, terwijl het werk van die schrijver bedoeld is. Er wordt in deze artikelen dus gewezen op het algemene metonymische gebruik van een auteur/artiest voor diens werk of oeuvre.[10] Dit metonymische direct object is bij deze werkwoorden vaak te vinden omdat ze een context oproepen waarin boeken een belangrijke rol spelen. Maar de metonymie op zich is veel algemener en kan ook in allerlei andere contexten worden gebruikt. Denk bijvoorbeeld aan zinnen als *Goethe staat in de kast* of *Morgen behandelen we Shakespeare tijdens het college*. Bij het werkwoord *toedrinken* (iemand iets toedrinken) is, net als bij *lezen* en *uitschrijven*, een vaak voorkomende combinatie met een metonymisch zinsdeel te vinden. Bij *toedrinken* gaat het natuurlijk niet, zoals bij *lezen* en *uitschrijven*, om de relatie ARTIEST-WERK, maar om CONTAINER-INHOUD. In plaats van de drank als direct object kan *toedrinken* ook met het glas of de beker verbonden worden. Een voorbeeld hiervoor is *iemand een glaasje toedrinken*.

Deze vorm van metonymie, zoals die te vinden is bij *lezen*, *uitschrijven* en *toedrinken*, is de meest klassieke vorm van metonymie: een woord krijgt in een specifieke context in plaats van de letterlijke betekenis een andere interpretatie op basis van het concept dat dit woord letterlijk uitdrukt. De contextuele interpretatie (bijv. wijn in een glas of een boek van Goethe) komt dus weliswaar tot stand op basis van het door het woord letterlijk uitgedrukte concept (het glas of de schrijver) maar is geen subbetekenis van dit woord. In het WNT is onder het lemma *glas* immers niet de betekenis ‘wijn’ te vinden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld *klooster*, waar wel metonymische betekenissen opgenomen zijn.

Uiteraard is de grens tussen metonymische betekenis in context (ook wel gebruiksbetekenis genoemd) en een gestandaardiseerde metonymische betekenis, zoals in het geval van logische polysemie, niet eenduidig te trekken. Bovendien komt het verschil tussen deze twee groepen juist niet goed in woordenboeken naar voren. Immers, prototypische gevallen van metonymische polysemie zullen simpelweg als meerdere betekenissen opgenomen worden, zonder dat naar metonymie als onderliggend mechanisme wordt verwezen (vgl. in het WNT bijvoorbeeld het artikel *school*), en prototypische gevallen van contextafhankelijke metonymie, zoals *de hamomelet wacht op zijn rekening*, zullen niet in een woordenboek te vinden zijn, aangezien een dergelijke

---

[9] In totaal is *metonymisch* in 31 werkwoordsartikelen in het WNT te vinden. In slechts vier van deze artikelen (*aftikken*, *kuypen*, *tikken*, *toebereiden*) wordt hiermee een metonymische betekenis van het werkwoord aangegeven. In de overige 27 artikelen slaat de term *metonymisch* op een met het werkwoord gecombineerd zinsdeel. Naast *metonymisch* komt in één werkwoordsartikel de term *metonymia* voor en in nog eens 250 werkwoordsartikelen is de afkorting *meton*. te vinden.

[10] Ook hier heeft de metonymie consequenties voor het gebruik van het lidwoord, net als bij *konijn* en *tien*. Wordt de artiest zelf bedoeld dan hebben we te maken met een eigennaam en die kan niet voorafgegaan worden door een lidwoord. Gebruik je die eigennaam om een specifiek werk aan te duiden, dan is het in sommige gevallen noodzakelijk om een lidwoord te gebruiken, vgl. *Picasso heeft (n)ooit het Louvre bezocht*; *ik heb thuis* ***een*** *Picasso aan de muur*; *Picasso hangt in het Louvre*.

contextspecifieke betekenis niet relevant is voor de algemene betekenis van *hamomelet* en ook niet een vaak voorkomende metonymische combinatie met het werkwoord *wachten* is.

Er is in het woordenboek echter nog een andere interessante vorm van metonymie te vinden. De metonymische verschuiving tussen container en inhoud, zoals bij *toedrinken*, speelt immers ook bij veel andere werkwoorden een rol. In het WNT is dit terug te vinden bij bijvoorbeeld de lemma's *omschenken*, *uitdrinken* en *zwelgen*. Bij alledrie deze werkwoorden kan, net als bij *toedrinken*, zowel de inhoud als de container in het direct object voorkomen. Deze verschuiving is echter niet gemarkeerd als *metonymisch*, maar wordt *objectsverwisseling* of *verwisseling van object* genoemd. Dit werpt de vraag op, wat er dan precies met de term *objectsverwisseling* bedoeld wordt.

Een speciaal soort metonymie in het woordenboek: objectsverwisseling

Objectsverwisseling wordt bij Van Dale gedefinieerd als 'een bepaalde vorm van metonymie'.[11] Behalve het feit dat de metonymie in het direct object plaatsvindt, wordt verder niet uitgelegd in welke zin het 'een bepaalde vorm' van metonymie is.[12] Gegeven het feit dat de term *objectsverwisseling* naast *metonymie* of *metonymisch* in het WNT wordt gebruikt,[13] lijkt het aannemelijk dat er een verschil tussen beide aan te wijzen is. Door te kijken naar het verschil tussen objecten die als metonymisch en objecten die als verwisseld gekwalificeerd worden, zal ik analyseren wat er specifiek is voor de metonymie op het direct object die als objectsverwisseling gekwalificeerd wordt.

Ook hiervoor kan het helpen naar het gebruik van de term in het WNT te kijken. Zoeken naar 'objectsverwisseling' en 'verwisseling van object' geeft 320 vindplaatsen. Soms worden, zoals boven beschreven, hetzelfde soort verschuivingen (bijv. CONTAINER-INHOUD) in het ene geval metonymisch genoemd, in het andere objectsverwisseling (vgl. *toedrinken* tegenover *omschenken*, *uitdrinken*, *zwelgen*). Er is één artikel in het WNT waar beide termen gebruikt worden, namelijk in het artikel *villen* (I). Door het gebruik van beide termen binnen één artikel en door het gebruik van de termen voor dezelfde verschuiving in verschillende artikelen te vergelijken, zal het specifieke karakter van objectsverwisseling duidelijk worden.

De betekenis van *villen* wordt onder I omschreven als 'van het vel ontdoen'. Dit werkwoord wordt dus normaal gesproken verbonden met een dier als direct object, zoals *de haas villen*. Vindt er echter objectsverwisseling plaats, dan wordt *villen* niet met het dier maar met de huid van dit dier verbonden. *Villen* kan echter ook gebruikt worden in de betekenis van 'iemand teveel laten betalen of uitplunderen' (naar analogie van de figuurlijke betekenis 'iemand het vel afstropen'). Bij deze betekenis kan een als *metonymisch* gekwalificeerde verschuiving in het direct object plaatsvinden; in plaats van de persoon die uitgeplunderd wordt, wordt dan de naam van een land of streek genoemd.

---

[11] Hetzelfde geldt overigens voor het verschijnsel *subjectsverwisseling*, maar dan uiteraard met betrekking tot het subject. Ik zal in de rest van dit artikel echter alleen op objectsverwisselingen ingaan.

[12] Dat het hier inderdaad om metonymie gaat, blijkt ook in het woordenboek van Adelung. Adelung gebruikte structureel de term *metonymisch* bij werkwoorden met metonymische subjecten en objecten, die in het WNT als *objectsverwisseling* (of *subjectsverwisseling*) gemarkeerd worden.

[13] Overigens doet niet alleen het WNT dit. Ook andere woordenboeken onderscheiden metonymie en objectsverwisseling of Objektsvertauschung/Objektsverschiebung (zie Van Dale, Grimm). Adelung gebruikt de term *Objektsvertauschung* weliswaar niet, maar bij hem zijn alle werkwoorden die als *metonymisch* gekwalificeerd worden (subjects- of) objectsverwisselingen (vgl. vorige voetnoot).

Het eerste voorbeeld, *de huid villen*, is van het type DEEL-GEHEEL, terwijl in het laatste voorbeeld het metonymisch patroon STREEK-INWONER optreedt. Maar dit is slechts een verschil in metonymisch patroon. De vraag waar het om gaat is, wat het fundamentele verschil is tussen de metonymie in *de huid villen* en in *de landstreek villen*?

Een in het oog springend verschil is het feit dat zowel de huid als de haas een cruciale rol spelen in de betekenis van *villen* als 'van het vel ontdoen'. Daarom kan in deze betekenis zowel het dier als de huid op de plaats van het direct object verschijnen.[14] Bij *villen* in de betekenis 'uitplunderen' dat omschreven kan worden als *wegnemen van goederen van iemand* speelt de landstreek als zodanig geen directe rol in de betekenis. Precies dit verschil (inherent zijn aan tegenover geassocieerd worden met de werkwoordsbetekenis) vinden we ook terug bij *omschenken*, *uitdrinken* tegenover *toedrinken*. Hoewel het in al deze gevallen gaat het om een metonymische relatie tussen container en inhoud, wordt dit bij *toedrinken* gekwalificeerd als *metonymisch* en bij *omschenken* en *uitdrinken* als *objectsverwisseling*. Bij *omschenken* en *uitdrinken* drukt het werkwoord een beweging uit; de inhoud wordt uit de container geschonken respectievelijk gedronken, en voor deze schenk- dan wel drinkbeweging zijn beide mogelijke direct objecten, zowel de inhoud als ook de container, van fundamenteel belang. Bij *toedrinken* is dit wezenlijk anders. *Toedrinken* betekent 'een drank ter ere van iemand drinken'. De container (het glas) is hierbij logischerwijs aanwezig, maar is voor deze werkwoordsbetekenis niet van fundamenteel belang. De container kan enkel en alleen geïnterpreteerd als de drank in de objectspositie optreden.

De kwestie of een metonymisch direct object een zelfstandige rol speelt in de werkwoordsbetekenis of niet, heeft dus cruciale gevolgen voor de interpretatie van het direct object. Ook dit kan duidelijk worden gemaakt aan de hand van de bovenstaande voorbeelden. Wanneer je spreekt over *de huid villen* kun je niet zeggen dat *huid* geïnterpreteerd wordt als 'haas'. Omdat de huid direct met de handeling van het villen te maken heeft, blijft dit woord gewoon verwijzen naar een huid. Er vindt dus geen referentiële verschuiving plaats: het woord duidt niet iets anders aan dan wat het letterlijk uitdrukt. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld *omschenken*. Omdat voor de betekenis van *omschenken* de container van cruciaal belang is, interpreteer je het direct object in *het vat omschenken* gewoon als een vat en niet als de vloeistof, bijvoorbeeld de wijn, die eigenlijk omgeschonken wordt in het vat. Bij *een landstreek villen* of *iemand een glaasje toedrinken* is dit anders. Omdat in deze gevallen de streek of de container niet direct met de werkwoordshandeling te maken heeft, worden *landstreek* of *glaasje* geïnterpreteerd als staande voor de mensen in die landstreek respectievelijk de inhoud van het glaasje.

Bij de meeste voorbeelden van objectsverwisseling is het direct duidelijk dat er geen verschuiving van de bedoelde referent plaatsvindt. Vergelijk hiervoor verwisselingen als in *de tafel afruimen* in plaats van *dat wat op de tafel staat afruimen*, *de aardappels afgieten* in plaats van *het water*, *de kuikens uitbroeden* in plaats van *de eieren uitbroeden*, *de vlieger laten vieren* in plaats van *het touw van de vlieger* of *het voorhoofd wissen* in plaats van *het zweet wissen*. Alleen de verwisseling an sich is metonymisch, het object zelf wordt gewoon letterlijk geïnterpreteerd. Er vindt dus geen referentiële

[14] Bij de definitie van subjectsverwisseling in de Van Dale wordt dit geëxpliciteerd: 'vorm van metonymie waarbij het bij een ww. verwachte onderwerp vervangen is door een aan de handeling in een andere functie gerelateerde constituent'. Een vergelijkbare definitie in Van Dale voor objectsverwisseling zou dus eigenlijk beter zijn dan die die nu gegeven is.

verschuiving plaats. Wel is het duidelijk een vorm van metonymie, er bestaat immers duidelijk een conceptueel verband tussen beide mogelijke objecten. Het is, precies als bij logische polysemie of in het geval van alle andere metonymische objecten, de conceptuele link (met metonymie als onderliggend conceptueel mechanisme) die de verwisseling mogelijk maakt.

Een continuüm van soorten metonymieën

Net zoals het onmogelijk is een zwart-wit indeling te maken tussen metonymieën die gestandaardiseerd zijn en metonymieën die sterk context afhankelijk zijn, is het ook moeilijk een exacte grens te trekken tussen objectsverwisselingen en andere vormen van metonymie in het direct object. Of iets relevant is voor de werkwoordsbetekenis of niet, hangt immers af van de omschrijving van de betekenis. Ook is het niet altijd goed te bepalen of het verwisselde object zijn oorspronkelijke betekenis behoudt of niet, juist omdat er zo'n sterk, reëel verband bestaat tussen beide concepten. Hoe valt een strakke grens te trekken tussen bijvoorbeeld DEEL-GEHEEL of CONTAINER-INHOUD? In de meeste situaties gaat hier om één voorwerp, bijvoorbeeld om 'een glas wijn'. We kunnen de wijn in de genoemde situaties niet los zien van het glas of van de fles.[15]

Illustratief voor het continuüm tussen objectsverwisselingen en andere metonymische objecten zijn *omschenken* en *uitdrinken* aan de ene kant en *toedrinken* aan de andere, met hier tussenin de minder duidelijke verwisseling bij *zwelgen*. Bij de eerste twee werkwoorden gaat het duidelijk om een objectsverwisseling; zowel de container als de inhoud spelen een belangrijke rol in de werkwoordsbetekenis. Bij *toedrinken* is dit niet het geval, alleen de inhoud die gedronken wordt en de persoon op wie gedronken wordt zijn relevant. *Zwelgen*, ook gekarakteriseerd als *objectsverwisseling*, is daarentegen een tussengeval. Opgegeten of gedronken wordt uiteraard alleen de inhoud en de container speelt voor deze betekenis geen directe rol. Maar wanneer *zwelgen* met een container verbonden wordt, wordt gerefereerd aan het gulzig leegmaken van de container en gaat deze ineens een cruciale rol spelen in de werkwoordsbetekenis. Mogelijk is daarom in dit artikel toch voor de term *objectsverwisseling* in plaats van *metonymisch* gekozen.

Ook al hebben we met een continuüm te maken, dit betekent niet dat er geen gegronde reden is om een onderscheid te maken tussen metonymie en objectsverwisseling. Onderstaande zinnetjes verduidelijken nogmaals het verschil:

1) Bet de wond af en ontsmet deze vervolgens.
2) De paragnost genas de patiënt.
3) De arts moest de hele zaal 102 nog hechten.
4) Dokter, u vindt de leversclerose in kamer 301.

De eerste twee zinnen geven voorbeelden van objectsverwisseling. Strikt genomen bet je vocht van de wond af en je kunt ook zeggen dat je de ziekte van de patiënt geneest. Toch lijkt het niet zo te zijn dat in zin 1 en 2 het verkeerde object met het werkwoord

[15] Daarom is ook wel voorgesteld dat eigenlijk alle voorbeelden van metonymie terug te voeren zijn op soort een DEEL-GEHEEL relatie, ofwel omdat het daadwerkelijk om een deel van een geheel (of omgekeerd) gaat ofwel omdat het om een soort geïntegreerd geheel in de context gaat (vgl. Kleiber 2007).

verbonden is en ook heeft het werkwoord geen fundamenteel andere betekenis.[16] Het is metonymie als onderliggend mechanisme dat de link legt tussen de twee direct objecten, die deze verschuiving mogelijk maakt, echter zonder dat de metonymische verwisseling gepaard gaat met een verschuiving in de bedoelde referent. In zin 1 wordt met *wond* echt de wond en niet het vocht op de wond bedoeld en net zo denken we in 2 bij *patiënt* aan een patiënt en niet zozeer aan diens ziekte. De voorbeelden 3 en 4 zijn wezenlijk anders. Een *zaal* heeft niets met de handeling van het hechten te maken. De frase *zaal 102* wordt metonymisch geïnterpreteerd als 'de patiënten op die zaal'. In voorbeeld 4 wordt het concept *leversclerose* gebruikt om de patiënt aan te duiden die in de betreffende kamer ligt. In die gevallen hebben we dus wel met een verschuiving van referent te maken, want datgene wat het gebruikte woord letterlijk aanduidt, wordt niet bedoeld.

Naast dit cruciale verschil zijn er ook duidelijke overeenkomsten aan te wijzen. Er bestaat een conceptuele link tussen het metonymisch verwisselde of verschoven direct object en het oorspronkelijke of niet metonymische en in beide gevallen is deze conceptuele link gebaseerd op de werkelijkheid, de concepten zijn contigu. De metonymische verhouding kan dan ook gekarakteriseerd worden als een bepaald patroon, zoals in de bovenstaande voorbeelden PATIENT-ZIEKTE (zin 2 en 4) en LOCATIE-WAT ZICH OP DIE LOCATIE BEVINDT (zin 1 en 3). Ook is voor beide de context van groot belang. Het verschil is echter gelegen in de vraag in hoeverre die context door de werkwoordsemantiek gedekt wordt en, daarmee samenhangend, of er wel of geen verschuiving van referent plaatsvindt.

Metonymie: een conceptueel mechanisme met verschillende soorten reflecties in taal

Met het verschuiven van de term metonymie van een literaire figuur naar een algemeen verschijnsel in de taal, is ook de visie veranderd op wat metonymie is. Het blijkt niet om het gebruik van het ene woord in plaats van het andere te gaan, maar om het leggen van een verband tussen twee concepten. Dit maakt van metonymie een cognitief mechanisme.

Om erachter te komen hoe metonymie als cognitief mechanisme werkt, is het van belang te kijken naar de verschillende soorten metonymische verschijnselen die in taal te vinden zijn. Het is zeer nuttig hiervoor gegevens uit woordenboeken te gebruiken, iets wat echter tot nu toe nauwelijks gedaan is. Door te kijken naar het gebruik van metonymie in het WNT zijn er verschillende soorten metonymie aan het licht gekomen.

Ten eerste wordt de term *metonymisch* gebruikt om bepaalde vaste verbindingen te verduidelijken. In de tweede plaats kan *metonymisch* gebruikt worden om verschillende betekenissen en het verband hiertussen bij één lemma te verklaren. Hier dient metonymie als verklaring voor logische polysemie. We zagen voorbeelden hiervan bij meerdere zelfstandige naamwoorden, maar ook bij een telwoord en een werkwoord. Ten derde zijn in het woordenboek algemenere metonymieën te vinden, zoals SCHRIJVER VOOR WERK of CONTAINER VOOR INHOUD. Deze verschillen in zoverre van voorbeelden van logische polysemie dat het hier niet gaat om een gestandaardiseerde, metonymische betekenis van een lemma, maar om een contextafhankelijk, gestandaardiseerd gebruik. Bovendien zijn niet-gestandaardiseerde, contextafhankelijke metonymische patronen ook mogelijk (bijv. BESTELLING-KLANT in *de hamomelet wacht op zijn rekening*), maar deze zijn niet in het woordenboek terug te vinden. Al deze algemenere metonymieën, waarbij

[16] Objectsverwisseling wordt regelmatig (maar om praktische redenen niet altijd) binnen één betekenis gegeven. Vgl. hiervoor in het WNT bijvoorbeeld de artikelen bij *afruimen*, *uitbranden*, *verbouwen*.

het uitgedrukte concept niet letterlijk geïnterpreteerd wordt, zijn de meest prototypische voorbeelden van metonymie.

Behalve deze prototypische vorm van metonymie is ook de term *objectsverwisseling* besproken. Objectsverwisseling blijkt een specifiek soort metonymie te zijn, waarbij een alternatief direct object met het werkwoord verbonden kon worden. Beide objecten zijn telkens in de context van de werkwoordshandeling conceptueel gerelateerd en het alternatieve object speelt een directe rol in de werkwoordsbetekenis.

Deze verschillende reflecties van metonymie bevestigen dat het om een conceptueel verband gaat in plaats van om een vervanging van het ene woord door het andere. In het bijzonder de logische polysemie toont dit aan. In dit geval hebben we immers met slechts één woordvorm te maken. De metonymie draait om verschillende concepten die gerelateerd zijn aan één specifieke woordvorm en kan dus niet eens met de vervanging van woorden te maken hebben. Ook objectsverwisseling, een speciale vorm van metonymie, maakt duidelijk dat metonymie een link legt tussen concepten. In het geval van objectsverwisseling gaat het er niet om dat woorden door elkaar vervangen worden, maar om het feit dat deze vervanging mogelijk is.

Naast het feit dat het WNT laat zien dat metonymie inderdaad in lijn met de cognitieve linguïstiek als conceptueel mechanisme beschouwd moet worden (waarmee de lexicografie haar tijd dus ver vooruit was), zijn er door de analyse van de woordenboekartikelen ook enkele eigenschappen van conceptuele metonymie naar voren gekomen. Metonymische verschuivingen kunnen grammaticale gevolgen met zich meebrengen. Zo kan metonymie een verandering van lidwoordgebruik tot gevolg hebben, zowel in het geval van logische polysemie (*konijn*, *tien*) als ook bij metonymisch gebruik van een woord (*een Picasso*). Ook objectsverwisselingen zijn een voorbeeld van invloed van metonymie op de grammaticaal-syntactische structuur, aangezien het soort direct object hierdoor verandert.

Bovendien laten objectsverwisselingen zien dat metonymie niet altijd met een verschuiving van de bedoelde referent gepaard hoeft te gaan. Bij objectsverwisselingen (zoals bijvoorbeeld *de tafel afruimen* of *het kleedje uitkloppen*) wordt het direct object in zijn letterlijke betekenis geïnterpreteerd. De vraag of metonymie altijd referentieel moet zijn of niet, is iets waarover in de literatuur veel discussie en onduidelijkheid bestaat (vgl. Warren 1999, Ruiz de Mendoza 2000). Objectsverwisselingen worden nooit besproken in deze discussies, terwijl ze duidelijk maken dat metonymieën ook zonder verschoven referent kunnen voorkomen.

Concluderend kan gesteld worden dat het bestuderen van metonymie in woordenboeken in twee opzichten nuttig is: naast inzicht in verschillende soorten talige verschijnselen die met behulp van metonymie verklaard kunnen worden, geeft het ook inzicht in taalkundige eigenschappen van metonymie in het algemeen. Deze inzichten kunnen op hun beurt weer gebruikt worden in de lexicografie en zo tot verbetering van de systematiek van woordenboeken leiden.

Bibliografie

Adelung, J. C. (1774), *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der hochdeutschen Mundart*. Leipzig.

Carlberg, B. (1948), *Subjektsvertauschung und Objektvertauschung im Deutschen. Eine semasiologische Studie.* Lund, Berlingska Boktryckeriet.

Gorp, H. v. (1980), *Lexicon van literaire termen.* Leuven, J.B. Wolters.

Grimm, J. & W. Grimm (1854), *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig.

Hüning, M. (1996), 'Metonymische Polysemie in der Wortbildung', in: E. Weigand & F. Hundschnurscher (eds), *Lexical Structures and Language Use: proceedings of the International Conference on Lexicology and Lexical Semantics, Münster, september 13-15, 1994*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.

Kleiber, G. (2007), 'Polysemy, transfers of meaning and integrated metonymy', in: M. Rakova, G. Pethö & C. Rákosi (eds), *The cognitive basis of polysemy.* Frankfurt am Main, Peter Lang.

Kövecses, Z. & Radden, G. (1998), 'Metonymy: developing a cognitive linguistic view', in: *Cognitive linguistics*, 37-77.

Moerdijk, F. (1989), 'Benaderingen van metonymie', in: *Forum der letteren,* 115-134.

Moerdijk, F. (1990), 'Metonymie uit een ander vaatje', in: *Traditie en Progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres*, 111-122.

Moerdijk, F. (1993), 'Metonymische polysemie en lexicografie', in: A. van Veen (red.), *Op je woorden passen*, 23-34.

Panther, K.-U. & L. Thornburg (1999), 'The potentiality and actuality metonymy in English and Hungarian', in: K.-U. Panther & G. Radden (eds.), *Metonymy in language and thought.* Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing.

Panther, K.-U., & L. Thornburg (2000), 'The effect for cause metonymy in English grammar', in: A. Barcelona (ed.), *Metaphor and metonymy at the cross-roads*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 215-231.

Radden, G. & Z. Kövesces (1999), 'Towards a theory of metonymy', in: K.-U. Panther & G. Radden (eds.), *Polysemy in language and thought.* Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing, 17-60.

Roudet, L. (1921), 'Sur la classification psychologique des changements sémantiques', in: *Journal de Psychologie normale et pathologique* 18, 676-692.

Ruiz de Mendoza Ibáñez, F. J. (2000), 'The role of mappings and domains in understanding metonymy', in: Barcelona (ed.), *Metaphor and metonymy at the cross-roads.* Berlin / New York, Mouton de Gruyter.

Ruiz de Mendoza Ibáñez, F. J. & L. Pérez Hernández (2001), 'Metonymy and grammar', in: *Language and Cognition*, 321-357.

Ullmann, S. (1957), *The principles of semantics. A linguistic approach to meaning*. Glasgow / Oxford, Blackwell.

Van Dale (2005), *Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. 14de druk. Van Dale Lexicografie.

Vries M. de, L.A. te Winkel et al. (1882-1998), *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*. Delen I-XXIX. 's-Gravenhage/Leiden etc., M. Nijhoff/A.W. Sijthoff etc. *Supplement I*. (1956) 's-Gravenhage/Leiden etc., M. Nijhoff/A.W. Sijthoff etc. *Aanvullingen delen I-III*. (2001). 's-Gravenhage, Sdu Uitgevers.

Waltereit, R. (1999), 'Grammatical constraints on metonymy: the role of the direct object', in: K.-U. Panther & G. Radden (eds), *Polysemy in language and thought.* Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing, 233-255.

Warren, B. (1999), 'Aspects of referential metonymy', in: K.-U. Panther & G. Radden (eds.), *Polysemy in language and thought.* Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing.